

Федина М. Р.,
асистент кафедри англійської філології
Львівського національного університету імені Івана Франка

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ПОНЯТТЯ «ОБЛИЧЧЯ» ЯК МЕТОДОЛОГІЧНОГО ПІДґРУНТЯ В ДОСЛІДЖЕННЯХ ТЕОРІЇ ЛІНГВІСТИЧНОЇ ВВІЧЛИВОСТІ П. БРАУН І С. ЛЕВІНСОНА ТА МОДЕЛЕЙ НЕВВІЧЛИВОСТІ ДЖ. КАЛПЕПЕРА Й Д. БАУСФІЛДА

Анотація. Проаналізовано поняття «обличчя» в теорії ввічливості П. Браун і С. Левінсона та моделях неввічливості Дж. Калпепера й Д. Баусфілда. Здійснено спробу розмежувати позитивне та негативне обличчя, а також, відповідно, позитивну й негативну ввічливість, позитивну та негативну неввічливість.

Ключові слова: категорія ввічливості, категорія неввічливості, «обличчя», позитивне обличчя, негативне обличчя, мовленнєві акти-загрози (обличчю співрозмовника), позитивна ввічливість, негативна ввічливість, позитивна неввічливість, негативна неввічливість.

Постановка проблеми. Лінгвістична наука кінця ХХ – початку ХХІ століття засвідчує важливу ідею: людина не може існувати поза комунікацією. Усе частіше вчені зосереджують увагу на проблемах мовної комунікації, принципах моделювання комунікативного акту, функціонуванні мови в різноманітних сферах суспільної взаємодії, зокрема, на категоріях міждисциплінарного характеру, які є умовою успішного комунікативного акту. До таких категорій належать, власне, категорії лінгвістичної ввічливості та неввічливості. Коли йдеться про категорію ввічливості як одну з основних складових міжособистісного спілкування, вона є важливим регулятором поведінки, необхідним для досягнення ефективної суспільної взаємодії співрозмовників. Протягом останніх 20 років такі вчені, як Дж. Ліч, Г. Грайс, П. Браун, С. Левінсон, Р. Уотс, Т. Ларіна, Ф. Бацевич та інші, зосереджували увагу на вивченні категорії ввічливості, тоді як Дж. Калпепер, Д. Баусфілд, А. Вічман, М. Лохер, Д. Арчер, М. Теркорафі та інші науковці надають великого значення комунікативним стратегіям неввічливості. Проте теоретичний огляд основних понять, що лежать в основі категорій ввічливості й неввічливості, у вітчизняних виданнях не піддавався комплексному вивченню. Одним із таких понять є поняття «обличчя». Відповідно, актуальність дослідження полягає в необхідності більш детального вивчення цього поняття [1; 2; 3; 4].

Мета статті – шляхом теоретичного аналізу пояснити поняття «обличчя» крізь призму теорії ввічливості П. Браун і С. Левінсона та моделей неввічливості Дж. Калпепера й Д. Баусфілда.

Матеріалом дослідження є роботи зарубіжних і вітчизняних лінгвістів, які досліджують категорії ввічливості та неввічливості, базуючись на понятті «обличчя».

Виклад основного матеріалу. У 1987 р. американські лінгвісти П. Браун і С. Левінсон у праці «Politeness: Some Universals in Language Usage» постулюють теорію лінгвістичної ввічливості, в основі якої лежить поняття «обличчя» (face), запропоноване Е. Гофманом. Термін Е. Гофмана почали вико-

ристовувати як інтерпретаційний механізм у дослідженні категорії ввічливості, яка, незважаючи на критику, від моменту публікації є чи не найавторитетнішим методологічним орієнтиром та ефективним інструментом для оцінки комунікативної поведінки співрозмовників [1].

Отже, розглянемо поняття «обличчя», особливості його становлення та взаємозв'язки з категоріями ввічливості й неввічливості.

Уперше поняття «обличчя» (face) було введено в науковий обіг видатним американським соціологом Е. Гофманом. Учений визначає поняття «обличчя» (face) як позитивний публічний імідж, на який хоче претендувати кожний індивід, за допомогою дій, що він виконує в конкретній мовленнєвій інтеракції, та який він намагається підтримувати в процесі суспільної взаємодії [1, с. 66].

Розвиваючи ідеї Е. Гофмана, П. Браун і С. Левінсон ввели поняття *позитивного* й *негативного обличчя* (positive and negative face). *Позитивне обличчя* розуміють як бажання індивіда бути визнаним іншими, отримати позитивну оцінку, схвалення від інших, тоді як *негативне обличчя*, відповідно, – як бажання кожного свідомого індивіда діяти без нав'язувань і перешкод, так би мовити, на власний розсуд, право на свободу дій. Важливо зазначити, що параметри обличчя варіюватимуть залежно від особливостей комунікативного контексту, соціальної дистанції, статусних характеристик індивіда та інших учасників суспільної взаємодії [1, с. 61].

Згідно з Р. Уотсом, поняття «обличчя» у визначенні Е. Гофмана є динамічним, залежить від соціальних факторів та інших членів інтеракції, може змінюватися в будь-який момент мовлення, оскільки індивід намагається підтримувати цей імідж шляхом схвалення його дій іншими членами мовленнєвої інтеракції. Тоді як П. Браун і С. Левінсон під «обличчям» розуміють стабільне ядро цінностей індивіда, яке формується задовго до мовленнєвої інтеракції та яке вчені інтерпретують шляхом бажань (wants) індивіда [2, с. 105].

Однак, продовжуючи тлумачити поняття «обличчя» в теорії ввічливості П. Браун і С. Левінсона, варто зазначити, що в процесі комунікації неодмінно виникають ситуації, за яких комунікативна поведінка учасників несе загрозу обличчю один одного (у термінології П. Браун і С. Левінсона – *face-threatening acts* (FTA), буквально – мовленнєві акти, що несуть загрозу обличчю комунікантів). До мовленнєвих актів, що загрожують позитивному обличчю, належать мовленнєві акти несхвалення, критики, зневаги, скарги, насмішки, незгоди, підняття табуйованих тем та низка інших актів, які є яскравим свідченням того, що мовець негативно оцінює певні аспекти позитивного обличчя співрозмовника або ж його взагалі не цікавить позитивне

обличчя співрозмовника разом із його почуттями й потребами. Водночас мовленнєві акти, що несуть загрозу *негативному обличчю*, виникають унаслідок погроз, наказів, попереджень, нагадувань, пропозицій, обіцянок, компліментів, яскравих емоційних проявів, що, відповідно, свідчать про те, що мовець не робить жодних зусиль для уникнення зазіхань на свободу дій співрозмовника. Проте П. Браун і С. Левінсон зазначають, що кожний свідомий індивід буде співпрацювати з іншим у процесі суспільної взаємодії, щоб максимально вберегти позитивне й негативне обличчя від потенційних загроз, яких зазвичай прагнуть уникнути за допомогою мовленнєвих стратегій ввічливості. Таким чином, стратегії, які спрямовуються на «маскування» мовленнєвих актів, що загрожують *позитивному й негативному обличчю*, відповідно, розуміють як *позитивну та негативну ввічливість* [1; 3]. Вдаючись до стратегій позитивної ввічливості, мовець ставить собі за мету завуалювати загрозу позитивному обличчю партнера, тобто намагається продемонструвати співрозмовнику солідарність, зацікавлення, повагу й доброзичливе ставлення до нього, а також те, що шанує та готовий підтримувати задекларований ним позитивний імідж. Усього знаходимо п'ятнадцять стратегій позитивної ввічливості в теорії лінгвістичної ввічливості П. Браун та С. Левінсона. Відповідно, стратегії негативної ввічливості, а саме 10 стратегій негативної ввічливості в теорії ввічливості, мають на меті продемонструвати співрозмовнику визнання його незалежності, особистої автономії, запевнити співрозмовника у відсутності наміру мовця «посягати» на його «територію» [1, с. 129]. Т. Ларіна робить висновок, що позитивна ввічливість ґрунтується на зближенні комунікантів, тоді як негативна ввічливість має на меті дистанціювати співрозмовників [3].

Отже, саме так виглядає інтерпретація поняття «обличчя» в теорії лінгвістичної ввічливості П. Браун і С. Левінсона. Саме від такого тлумачення поняття «обличчя» відштовхуються у своїх моделях невічливості Дж. Калпепер та Д. Баусфілд. Важливо зазначити, що поняття «обличчя» Е. Гофмана лягло в основу не лише теорії ввічливості та моделей невічливості, а й численних підходів до вивчення міжособистісної комунікації.

Для кращого розуміння понять позитивного й негативного обличчя в контексті позитивної та негативної ввічливості розглянемо декілька прикладів з американської телепередачі «*Piers Morgan Tonight*». Це телепрограма на американському каналі CNN за участю відомого британського тележурналіста й ведучого П. Моргана. Ток-шоу П. Моргана знане відвертими й глибокими бесідами зі знаменитостями та публічними особами Америки.

Як приклад розглянемо епізод, коли ведучий задовольняє позитивне обличчя співрозмовника, вдаючись до стратегій позитивної ввічливості – перебільшення, і коли співрозмовник надає «комунікативний» подарунок іншому. Зокрема, П. Морган робить комплімент О. Уінфрі та безперечно перебільшує, називаючи її американською королевою:

MORGAN to OPRAH: *There are two people I would never swear in front of. One is her majesty the queen, and the other is Oprah Winfrey. You are the American queen* [5].

З іншого боку, можемо спостерігати, як за допомогою стратегій негативної ввічливості, а саме використання тактики опосередкованих питань, даючи співрозмовнику максимальну свободу дій або ж свободу вибору щодо здійснення мовленнєвого акту, можна задовольнити негативне обличчя співрозмовника [1]. Розглянемо епізод, коли П. Морган висловлюється опосередковано за допомогою стверджувального речення, щоб

не ставити питання прямо. Наприклад, коли він хоче запитати Бейонсе, чи це були її батьки, хто навчив її бути саме такою, якою вона є:

MORGAN to BEYONCE: *And it seemed to me they taught you about the importance of when you get there to be humble, to not lose a sense of who you are* [5].

Також у цьому прикладі П. Морган суб'єктивує це речення, висловлюючись крізь призму власного сприйняття, таким чином зменшуючи «посягання» на співрозмовника: *and it seemed to me* [5].

Або ситуація, коли П. Морган, вдаючись до стратегії негативної ввічливості, надає співрозмовнику вибір, здійснювати чи не здійснювати мовленнєвий акт:

MORGAN to GOLDBERG: *What is it – is your wall of shame we have here or hall of fame, whatever you call it* [5].

Ставлячи запитання таким чином, П. Морган дозволяє В. Голдберг самій визначити її стиль життя або взагалі не відповідати на це запитання, якщо на те її воля.

Згідно з Р. Уотсом, після виходу у світ теорії ввічливості дослідження у сфері ввічливості почали розвиватися в п'ятих напрямках: 1) дослідження, що критикують теорію ввічливості; 2) емпіричні дослідження конкретних мовленнєвих актів; 3) міжкультурні дослідження на основі теорії ввічливості; 4) застосування моделей ввічливості в інших дисциплінах, наприклад, когнітивній психології, психіатрії, менеджменті тощо; 5) здійснення окремих спроб, щоб запропонувати альтернативні напрями дослідження. Зокрема, у цьому напрямі працюють Р. Уотс, Дж. Калпепер (розвідки 1996 р., 2003 р., 2005 р.), Д. Баусфілд (роботи 2003 р., 2008 р.) та інші вчені [2; 4; 6].

Ми рухаємось у напрямі альтернативних досліджень категорії ввічливості, а саме категорії лінгвістичної невічливості в інтерпретації Дж. Калпепера й Д. Баусфілда.

Розглянемо насамперед тлумачення *невічливості*, запропоноване Д. Баусфілдом: 1) мовець має намір здійснити мовленнєвий акт невічливості, слухач сприймає його як такий («успішна невічливість»); 2) мовець має намір здійснити мовленнєвий акт невічливості, проте слухач не сприймає цей мовленнєвий акт як загрозовий (спроба невічливості виявилася невдалою); 3) мовець не має наміру здійснити мовленнєвий акт невічливості, проте слухач сприймає висловлювання як образливе (випадкова загроза обличчю); 4) мовець не має наміру здійснити мовленнєвий акт невічливості, проте слухач сприймає це висловлювання як ненавмисну загрозу обличчю (несуттєва загроза обличчю) [6].

Натомість згідно з Дж. Калпепером, коли йдеться про лінгвістичну невічливість, завжди маємо на увазі мовленнєві акти образи, що несуть загрозу обличчю комунікантів та мають на меті спровокувати комунікативний конфлікт і дисгармонію. Тому, на думку Д. Баусфілда, Дж. Калпепера та інших учених, лише за допомогою поняття «обличчя» (face) можна найкраще зрозуміти й пояснити шкоду, заподіяну обличчю співрозмовника в процесі суспільної взаємодії [4; 6].

Однак Дж. Калпепер дотримується думки, що поняття «обличчя» слід ретельніше осмислити та значно більше уваги приділити його залежності від контексту. Тому науковець, працюючи над своєю моделлю невічливості, бере за основу модель обличчя, запроповану Х. Спенсер-Оуті в 2002 р.

Згідно з підходом Х. Спенсер-Оуті, поняття «обличчя» розуміють як два різні, проте поєднані поняття: *соціальне обличчя* (face) та *суспільні права* (sociality rights). *Соціальне обличчя*, на думку вченого, складається з *якісного обличчя* (quality face) –

бажання бути сприйнятим позитивно, зокрема, коли йдеться про наші особистісні характеристики (зовнішній вигляд, здібності, впевненість у собі тощо), а також *обличчя соціальної ідентичності (social identity face)* – бажання бути шанованим і прийнятим у своїх соціальних ролях (керівник, цінний клієнт, близький друг). Відповідно, *суспільні права* складаються з *прав рівності (equity rights)* – бажання справедливого, а не нав'язливого ставлення з боку інших, а також *прав на підтримання соціальних зв'язків з іншими (association rights)*. Дж. Калпепер апелює саме до цієї моделі обличчя, оскільки вона, на його думку, дозволяє краще зрозуміти, як невічливість реалізується в різних комунікативних контекстах. Відповідно, *позитивне обличчя* П. Браун і С. Левінсона можна простежити в *якісному обличчі та обличчі соціальної ідентичності*, тоді як *негативне обличчя* – у *правах рівності й правах на підтримання соціальних зв'язків з іншими* [7].

Однак, на думку Д. Баусфілда, запропоновані моделі обличчя, зокрема модель Х. Спенсер-Оуті та згодом запозичена Дж. Калпепером, слугують лише для кращого тлумачення поняття «невічливість» у процесі суспільної взаємодії, проте нове розуміння поняття «невічливість» не пропонують [8].

У своїй моделі невічливості Дж. Калпепер виділяє такі типи невічливості: *пряму невічливість, позитивну невічливість, негативну невічливість, непряму невічливість та ухилення від ввічливості*. Звернемо увагу насамперед на *позитивну й негативну невічливість*.

Згідно з Дж. Калпепером, під *позитивною невічливістю* ми розуміємо «використання стратегій, що мають на меті завдати шкоду потребам позитивного обличчя адресата». Також під загрозу потрапляє бажання позитивного обличчя бути схваленим, яке Дж. Калпепер зіставляє з *якісним обличчям (quality face)*, запропонованим Х. Спенсер-Оуті, та елементами *суспільних прав (sociality rights)*. До *позитивної невічливості* Дж. Калпепер відносить такі стратегії: «ігнорування, нехтування співрозмовника», «усунення співрозмовника від того, чим зайнятий мовець», «відокремлення від співрозмовника», «вияв незацікавленості, байдужості, невиявлення співчуття», «використання недоречних особистісних маркерів», «використання незрозумілої мови або такої, що приховує зміст висловлювання», «відсутність спроб дійти згоди» «неухилення від жартів, мовчання тощо, що ставить за мету змусити співрозмовника почуватися незручно», «використання заборонених/нецензурних слів», «використання образливих звертань» тощо [7, с. 41].

Під *негативною невічливістю* розуміємо «використання стратегій, що мають на меті завдати шкоду негативному обличчю адресата», яке Дж. Калпепер зіставляє з *правами рівності (equity rights)* та *правами на підтримання соціальних зв'язків з іншими (association rights)*. До стратегій *негативної невічливості* він відносить такі: «залякування співрозмовника», «зневажливе, принизливе чи глузливе ставлення до співрозмовника», «несприйняття співрозмовника всерйоз», «применшення вартості співрозмовника», «вторгнення на територію співрозмовника (буквально або ж метафорично)», «відкрите асоціювання співрозмовника з негативним аспектом (персоналізація, використання займенників «я» і «ти»)», «нагадування про зобов'язання з боку співрозмовника» тощо [7, с. 41].

Підсумовуючи свою модель невічливості, Дж. Калпепер схильний дотримуватися думки, що запропоновані ним стратегії не існують незалежно одна від одної, а постійно перебувають у тісному взаємозв'язку.

З іншого боку, Д. Баусфілд, розробляючи свою модель невічливості, дотримується думки, що незалежно від типу невічливості мовленнєві акти невічливості можна здійснювати прямо чи непрямо; він виділяє у своїй моделі невічливості відповідні дві переважаючі «тактики»:

1) *пряму невічливість*, під якою розуміє використання стратегій для того, щоб або прямо/відкрито атакувати обличчя (позитивне чи негативне) співрозмовника, або задекларувати обличчя інтерактанта в процесі комунікації таким, яке видається конфліктним, або заперечити очікувані бажання, потреби й права, на які претендує обличчя співрозмовника, чи деякі із цих комбінацій. У процесі реалізації цієї тактики напад на обличчя співрозмовника здійснюється відкрито (залежно від конкретної комунікативної ситуації);

2) *непряму невічливість*, тобто використання стратегій, за допомогою яких загроза обличчю співрозмовника здійснюється не прямо, а за допомогою імплікатури, яку може бути спростовано, проте лише за умови, що «один із намірів переважає будь-які інші» (залежно від конкретної комунікативної ситуації) [8, с. 138].

Варто зазначити, що із часом дуалістичне тлумачення поняття «обличчя», запропоноване П. Браун і С. Левінсоном, зазнало критики насамперед у таких питаннях, як індивідуалістичне трактування поняття «обличчя», оскільки негативне обличчя комуніканта втрачить свою вагомість у суспільстві, у якому індивід не має багато прав щодо вирішення суспільного устрою, у так званих колективістських типах суспільства, у яких на перший план виходить група індивідів, а не один індивід. Цю проблему відносять до культурологічних проблем. Досі не вщухають наукові дискусії з приводу релевантності поняття «обличчя» для дослідження комунікації в лінгвокультурах, у яких є цінними не потреби окремих індивідів, а потреби групи, на відміну від західних культур, у яких індивідуалізм є культурною цінністю [2; 10].

До того ж, на думку Р. Уотса, хибним є твердження, що П. Браун і С. Левінсон розвинули поняття «обличчя», запропоноване Е. Гофманом, оскільки Е. Гофман стверджує, що це публічний імідж, який залежить від участі інших співрозмовників у суспільній взаємодії та завдячує своїм існуванням суспільству; тобто поняття «обличчя» знаходиться в тісному взаємозв'язку із суспільством. Натомість американські лінгвісти стверджують, що обличчя – це універсальна потреба кожного індивіда бути визнаним, схваленим іншими індивідами, тобто публічний імідж, який індивід сам створив і хоче, щоб його визнали інші (позитивне обличчя). Обличчя – універсальне право кожного індивіда на відносну свободу думки й дії, так би мовити, «власну територію», як у буквальному, так і в метафоричному розумінні цього терміна (негативне обличчя). Р. Уотс підводить до висновку, що трактування негативного обличчя може бути хибним, тому немає сенсу говорити про його універсальність, як приклад учений наводить азіатських і японських лінгвістів, які ставлять під сумнів негативне обличчя як таке [2, с. 125].

На відміну від тлумачення поняття «обличчя» Е. Гофманом, на думку Р. Уотса, «обличчя» в розумінні П. Браун і С. Левінсона не є суспільним баченням індивіда, яке індивід отримує лише під час спілкування. Навпаки, П. Браун і С. Левінсон стверджують, що «обличчя» – це бачення людини самої себе (self-image), яке належить безпосередньо людині, її самості. Е. Гофман під «обличчям» розуміє результат спілкування, а П. Браун і С. Левінсон – прагнення індивіда [11].

Висновки. Таким чином, поняття «обличчя» завжди лежить в основі суспільної взаємодії. Відповідно, воно лежить в основі теорії лінгвістичної ввічливості П. Браун і С. Левінсона та моделей неввічливості, запропонованих Дж. Калпепером і Д. Баусфілдом. Моделі неввічливості Д. Баусфілда й Дж. Калпепера є доповненням до наявних моделей обличчя. На думку Д. Баусфілда, традиційний підхід до поняття «обличчя» знаходимо в Е. Гоффмана, «обличчя» з культурними особливостями – у П. Браун і С. Левінсона, «обличчя», що базується на контексті та є чутливим до контексту й культури, у якій відбувається взаємодія, – у Х. Спенсер-Оуті.

Перспективним дослідженням цієї тематики є різноаспектне вивчення категорій ввічливості й неввічливості, а також спроба запропонувати універсальну модель ввічливості й неввічливості, яка дала б змогу звести до спільного знаменника всі наявні теорії ввічливості та неввічливості, описати й пояснити будь-яку мовленнєву взаємодію.

Література:

1. Brown P. Politeness: Some Universals in Language Usage / P. Brown, S. Levinson. – Cambridge : CUP, 1987. – 345 p.
2. Watts R. Politeness / R. Watts. – Cambridge : CUP, 2003. – 304 p.
3. Ларина Т. Категория вежливости и стиль коммуникации: сопоставление английских и русских лингво-культурных традиций / Т. Ларина. – М. : Рукописные памятники Древней Руси, 2009. – 516 с.
4. Culpeper J. Towards an Anatomy of Impoliteness / J. Culpeper // Journal of Pragmatics. – Amsterdam : Elsevier, 1996. – № 25. – P. 349–367.
5. CNN Transcripts. Piers Morgan Tonight [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://transcripts.cnn.com/TRANSCRIPTS/pmt.html>.
6. Bousfield D. Impoliteness in Interaction / D. Bousfield. – Amsterdam : John Benjamins Publishing Company, 2008. – 282 p.
7. Culpeper J. Impoliteness and entertainment in the television quiz show: The Weakest Link / J. Culpeper // Journal of Politeness Research: Language, Behaviour, Culture. – 2005. – № 1. – P. 35–72.
8. Impoliteness in Language: Studies on its Interplay with Power in Theory and Practice / ed. by D. Bousfield, M. Locher. – Berlin ; New York : Mouton de Gruyter, 2008. – 346 p.
9. Culpeper J. Impoliteness Revisited: with Special Reference to Dynamic and Prosodic Aspects / J. Culpeper, D. Bousfield, A. Wichmann // Journal of Pragmatics. – Amsterdam : Elsevier, 2003. – № 35. – P. 1545–1579.
10. Culpeper J. Impoliteness: Using Language to Cause Offence / J. Culpeper. – Cambridge : CUP, 2011. – 295 p.
11. Goffman E. Interaction Ritual: Essays on Face-to-Face Behavior / E. Goffman. – Garden City, NY : Anchor Books, 1967. – 270 p.

Федина М. Р. Интерпретация понятия «лицо» как методологической основы в исследованиях теории лингвистической вежливости П. Браун и С. Левинсона и моделей невежливости Дж. Калпепер и Д. Баусфилда

Аннотация. Проанализировано понятие «лицо» в теории вежливости П. Браун и С. Левинсона и моделях невежливости Дж. Калпепер и Д. Баусфилда. Предпринята попытка разграничить положительное и негативное лицо, а также, соответственно, положительную и негативную вежливость, положительную и негативную невежливость.

Ключевые слова: категория вежливости, категория невежливости, «лицо», положительное лицо, негативное лицо, речевые акты-угрозы (лицу собеседника), положительная вежливость, негативная вежливость, положительная невежливость, негативная невежливость.

Fedyna M. The interpretation of the notion of “face” as a methodological basis in the studies of P. Brown and S. Levinson’s politeness theory as well as impoliteness models constructed by J. Culpeper and D. Bousfield

Summary. It analyzed the concept of “face” in the theory of politeness P. Brown and S. Levinson and models incivility J. Culpeper and D. Bousfield. An attempt was made to distinguish between positive and negative face, and therefore, positive and negative comity, positive and negative impolite.

Key words: politeness, impoliteness, “face”, positive face, negative face, FTAs, positive politeness, negative politeness, positive impoliteness, negative impoliteness.